

РОЗДІЛ І АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ

КЕРАМІЧНА МАЙСТЕРНЯ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ З ТОРГОВИЦЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Ірина КОЗИР (м. Кіровоград)

У статті розглядаються новітні результати розкопок археологічного комплексу золотоординського періоду біля с. Торговиця Кіровоградської області. Вперше було досліджено виробничу майстерню для випалювання кераміки із спеціалізованими керамічними горнами та тандирами.

Ключові слова: золотоординська міська культура, керамічне виробництво, горни, тандири, червонолощена кераміка, сфероконуси.

The latest results of excavations of the Golden Horde period archaeological complex near village Torhovytsia, Kirovohrad region are given by the author. The paper also focuses on the research of the production workshop specialized in firing ceramics, with the help of ceramic forges and tandyr.

Key words: the town culture of Golden Horde, ceramic production, horns, tandoors, ceramics, spherecones.

Золотоординський комплекс біля с. Торговиця Новоархангельського району Кіровоградської області досліджується Торговицькою археологічною середньовічною експедицією Кіровоградського державного педагогічного університету з 1997 року [4]. На сьогодні – це єдина пам'ятка на північно-західному прикордонні Золотої Орди, що має яскраві риси золотоординської міської культури. Вона складається з поселення та ґрунтового могильника. До елементів цивільної забудови належать рештки керамічного водогону, печі-тандири й типова східна лазня (hammam).

У 2008 – 2009 роках було відкрито один з найцікавіших об'єктів “міста” – майстерню для випалювання кераміки (розкоп № 8). Це перший виробничий комплекс на Торговицькому поселенні. Він розміщувався на північно-західній околиці сучасного села на березі р. Синюха у верхній частині схилу. У золотоординський час майстерня знаходилася також на окраїні поселення, оскільки за 50 м від неї вже були поховання ґрунтового могильника.

Загальна площа майстерні становила понад 100 м², хоча її межі вдалося визначити лише із східного та північного боків, оскільки західний та південний сектори були зрізані величезним яром. Неглибокий яр перерізає й південно-західну частину виробничого майданчика, де частково зруйнував керамічне горно №3. Стічними водами було утворено ще кілька невеличких ярків, котрі дещо пошкодили досліджувану поверхню.

Майстерня, очевидно, перекривалася навісами, оскільки ніяких залишків стін не зафіксовано, крім решток кількох згорілих дерев'яних стовпчиків, та північного кута майстерні, вирізаного в материковій глині схилу. На площі майстерні, яка була орієнтована кутами за сторонами світу, досліджено кілька окремих виробничих об'єктів: два керамічні горна (№ 1,3), велика піч (№ 2), 5 тандирів, погріб-схованку, склад вогнетривкої глини та штучний ровик для відведення стічних вод (рис. 1,1).

Для спорудження всіх об'єктів було вдало використано рельєф місцевості. Крутий схил берега дав можливість урізати обидва керамічні горни в материкову глину так, що лише їхня купольна частина розміщувалася над поверхнею. Челюсті керамічних горнів та піддувала тандирів виходили на південний схід у напрямку до обриву яру. Тільки челюсті печі № 2 були спрямовані у зворотному напрямку на північ – північний захід, тобто звернені в середину майстерні. Таке розміщення печі № 2 дає сподівання, що яром була зруйнована лише невелика ділянка цього виробничого комплексу.

Горно № 1 (рис. 1,2) збереглося майже повністю, крім верхньої купольної частини. Горно двоярусне, загальна глибина, що збереглася – 2,2 м. Усе тіло горна було врзане в материкову глину схилу, а дно – у шар природної жорстви. Топка в плані підовальної форми (1,4 x 0,7 м), стінки плавно розширюються догори. На висоті 0,5 м від дна в стінках топки вирубано ступінчатий перехід (заплічки), який збільшує внутрішній діаметр та надає їй більш округлої форми. На цей уступ спиралась аркоподібна конструкція, що складалася із 7 окремих сегментів. Її склепіння, сплюснене у верхній частині, слугувало черенем випалювальної камери. Уся конструкція була виготовлена із вогнетривкої глини з домішкою досить великих уламків керамічних посудин. Такою ж вогнетривкою глиною була обмазана внутрішня поверхня топки. Челюсті топки (0,45 x 0,4 м) викладені із половинок цегли, аналогічної тій, яка використовувалася при будівництві лазні. Шар жорстви під топкою пропечений на глибину 18 – 20 см. В середині топки зафіксований шар попелу. На рівні топочної камери було споруджено передпічну яму підовальної форми (0,96 x 1,5 м) з однією сходинкою.

Випалювальна камера округлої форми збереглася на висоту 1 – 1,1 м. Її діаметр – 1,85 – 2 м. На черені випалювальної камери зафіксовані продухи, що розміщувалися по периметру печі та в її центральній частині, яка здебільшого була зруйнована. Збереглася нижня частина вхідного отвору випалювальної камери шириною 0,5 – 0,6 м. Його челюсті викладені з половинок тієї ж цегли. Внутрішні стінки випалювальної камери також були обмазані шаром вогнетривкої глини. Запаси цієї глини знайдено поруч у комірчині, врзаній в північний кут майстерні.

Двоярусна конструкція керамічних горнів була традиційна для виробничих осередків Русі [7, с. 273; 13], Волзької Булгарії [15, с. 340], Криму [16, с. 156; 5, с. 253,254]. У золотоординський час вона широко використовувалась у містах Поволжя [14, с. 232]. Тут же зафіксовані й подібні до торговицької аркоподібні конструкції, що підтримують черинь обпалювальної камери [14, с. 280, рис. 101,4]. Зокрема, у східному передмісті Нового Сарая (Царьовське городище) у ремісничому кварталі досліджені два керамічні горни [6, с. 134,135]. Але, на відміну від торговицького, вони прямокутні в плані. Топки й випалювальні камери горнів викладені із цегли. Для формування перемички між ними застосовувався той же конструктивний прийом – спорудження аркоподібної цегляної конструкції, що перекидає топку й одночасно підтримує черинь випалювальної камери.

На південь від горна №1 розчищено лінзоподібний у профілі штучний ровик (ширина – 0,7, глибина – 0,65 м у верхній частині та 1,3 м у нижній частині), що протягся на 5,8 метра на південь-південний схід до обриву яру. Він розділив площу майстерні на дві нерівні за розмірами частини й слугував, очевидно, для відведення стічних вод. У східній, більшій, частині містилися чотири тандири, піч № 2 та погріб-схованка. У західній частині майстерні були розкриті керамічне горно № 3 й тандир № 5.

Піч № 2 (рис. 1,3) значно зруйнована, що уможливило лише частково реконструювати її форму. Вона була врізана в материк, який у цій частині майстерні складався із жорстви. Піч мала округлу форму, внутрішній діаметр 1,8 – 2 м. Черинь печі неправильної овальної форми містився на глибині 1,1 м. Передпічна яма підовальної форми (1,7 x 0,9 м) має одну сходинку. У районі челюстей та передпічної ями на поверхні культурного шару було зафіксовано значну кількість битої цегли, тож можна припустити, що з неї була збудована верхня частина печі. Через погану збереженість печі № 2 неможливо визначити її функціональне призначення.

Горно № 3 (рис. 1,4) розташоване в західній частині майстерні поряд із обривом великого яру. Тіло печі було повністю врізане в щільну материкову глину схилу так, що над поверхнею розміщувалася лише її купольна частина (зруйнована). Невеликий сегмент горна частково був зруйнований меншим ярком, що перетинав площу майстерні із північного заходу на південний схід. Піч однокамерна, округла в плані. Поперечний діаметр горна – 1,5 м, стінки збереглися на висоту 0,8 – 0,9 м. Купольна частина, очевидно, упала всередину горна, оскільки в його заповненні траплялися великі фрагменти печини. Черинь горна підовальної форми (1,2 x 1,5 м) звужувався до низу. Плоске дно печі зафіксоване на глибині 1,5 м. Челюсті, що мали округлу форму (0,50 x 0,56 м), теж були вирізані в материковій глині вище рівня донної частини печі. У задній частині горна розміщений димохід, діаметром 12 – 14 см. У заповненні горна серед

фрагментів печини та уламків кераміки було виявлено три червоноглиняні посудини: дві конічні миски на високому піддоні із вертикальним бортиком (рис. 2,6) та глек із широким корпусом та стрічкоподібною ручкою.

Конструкція горна № 3 аналогічна печі із житла № 37 на золотоординському поселенні XIV ст. у Старому Орхеї (Молдова) Там піч була видовбана в материковій скелі й зсередини обмазана глиною. Челюсті печі містилися всередині приміщення, а весь її корпус був за межами його котловану [1, с. 153,154]. Конструктивні особливості житла та печі, характер матеріальних решток дали змогу визначити його як житло-майстерню. Отже, описана піч у Старому Орхеї, як і в Торговиці, використовувалась для виробничих цілей.

Для спорудження торговицьких горнів був застосований звичний для золотоординських пам'яток прийом – їх вирубування в берегових схилах [12, с. 78]. Ця конструктивна особливість допомагала зберегти та максимально використати тепло для випалу кераміки.

Тандири (№ 1 – 4) розташовані в центральній частині західного сектора майстерні. Мають стандартну циліндричну, округлу в плані форму (діаметр – 0,5 – 0,6 м). Всі вони заглиблені в шар материкової глини так, що їхній верхній край був на рівні долівки, можливо трохи виступав над нею. Самі тандири виготовлені із широких смуг глини, якими викладені стінки материкової ями. У нижній частині тандири мали отвори-піддувала, в одному випадку із прилаштованою керамічною трубою, що використовувалась як сопло для нагнітання повітря. У всіх тандирах на дні зафіксовані потужні шари попелу.

Тандир № 3 частково зруйнований, але він має певні конструктивні відмінності. У межах внутрішнього діаметра тандира із цегли та печини була споруджена спеціальна підставка, на яку було вмонтовано виготовлену із вогнетривкої глини “чашу” (діаметр – 24 см). Поряд із тандиром розчищено скупчення попелу. Тут у значній кількості траплялися шлаки зеленкуватого кольору, фрагменти цегли та керамічних посудин.

Тандир №5 розташовувався в південній частині майстерні, фактично на краю великого яру. Він має циліндричний, дещо сплющений корпус, діаметром 0,54 x 0,6 м, глибиною 0,5 м. До піддувала в нижній частині тандира під кутом було припасовано керамічну трубу довжиною 0,96 м, яка складалася із двох секцій. Її край виходив на поверхню. Стінки тандира, як і в попередніх випадках, були викладені із широких глиняних смуг. Дно тандира пропечене на глибину 8 – 10 см. У його заповненні на рівні дна в шарі попелу було знайдено червоноглиняний сферококус (рис. 2,3). Ще 9 таких же сферококусів та 2 фрагменти лежали поряд із тандиром на долівці. Вони були знайдені на місці, куди їх поклали охолонути після випалу. Цей факт може свідчити про те, що майстерня раптово була залишена в процесі роботи.

Традиційно тандири визначаються як побутові печі. Вони слугували для приготування їжі, випікання хліба, опалювання житлових приміщень. Саме таке призначення мали тандири на золотоординському поселенні в Старому Орхеї (Молдова), де найбільша їхня концентрація припадає на територію біля караван-сарая [2, с. 41]. Водночас тандири могли використовуватись і для виробничих потреб, оскільки їхня конструкція передбачала додаткове нагнітання повітря, що давало змогу досягти високих температур у топочній камері. Так, у керамічних майстернях на золотоординському поселенні Костешти (Молдова) тандири використовувались як випалювальні печі [12, с. 94]. Тандири з торговицької майстерні, безперечно, використовувались у процесі виробництва. Зокрема, у тандирі № 5 випалювалися специфічні керамічні вироби – сферокуни, а тандир № 3 міг використовуватися для плавки мідновмістних речовин.

Таким чином, слід переглянути наше уявлення про побутове призначення тандирів, що були відкриті на Торговицькому поселенні 2000 року (розкоп № 3) [3, с. 90 – 93]. Вони тоді досліджувалися на сучасній садибі, що не дало можливості розкрити значну площу та виявити їхній зв'язок з будь-якими іншими об'єктами. Але в одному з тандирів було знайдено глиняну лячку зі слідами склоподібної окалини. Розкоп № 3 (2000 р.) розташовувався на відстані 200 м від розкопу № 8 (2008 – 2009 рр.) – керамічної майстерні. Отже, можемо припустити, що в цій частині середньовічного поселення розташовувався великий виробничий осередок.

Взагалі тандири – це типові східні печі. У Середній Азії вони були відомі ще з доби бронзи [10]. У золотоординський час тандири є характерним атрибутом міської культури. Вони знайдені на пам'ятках Поволжя [8, с. 173,185], Молдови [11, с. 122; 1, с. 154; 2, с. 41 – 45]. В Україні тандири відкриті на синхронних пам'ятках у Північно-Західному Причорномор'ї [9, с. 112].

Важливим свідченням того, що майстерня була залишена господарем під тиском певних зовнішніх причин, є знахідка дуже цікавого об'єкта – схованки для залізного реманенту. Погріб-схованка був виритий у шарі материкової глини в південній частині майстерні поряд із штучним ровиком. Мав форму підбою (1,4 x 1,6 м, глибина – 1,3 м) та призначався для тимчасового переховування цінних для власника майстерні речей. У погрібку були ретельно складені: два великі залізні казани півсферичної форми (рис. 2,7), залізна підставка-тринога; землеробські знаряддя – залізні деталі плуга (рис. 2,4,5,8), лопата, мотика; інструменти – сокира, кайло, долото, свердло; кінська зброя (рис. 2,2), замок (рис. 2,1); господарське приладдя – чесало, шкребка та інше. При вході в потрібок було покладено два червоноглиняні глеки (рис. 2,9). Вхідна яма була щільно утрамбована вийнятою глиною та суглинком, її контури були ледь помітними на фоні материкової глини. Очевидно, власник майстерні прагнув якнайшвидше

приховати своє домашнє начиння та реманент, оскільки один із казанів туди був покладений невичищеним після приготування їжі – на його внутрішніх стінках збереглися сліди від потьоків жиру.

По всій площі розкопу №8 у культурному шарі траплялася велика кількість фрагментів чевоноглиняного посуду, у тому числі прикрашеного пролощеним орнаментом, невиразні уламки залізних виробів, цвяхи. Знайдено п'ять мідних монет. Вони поганой збереженості, сильно кородовані. На деяких із них можна розрізнити зображення квіткові розетки. Вони належать до вже добре відомого в Торговиці типу наслідувань джучидським пулам, які датуються XIV ст.

Таким чином, досліджена майстерня була досить потужним виробничим комплексом, де на незначній площі сконцентровано велику кількість виробничих об'єктів, призначених для випалювання керамічних виробів та інших потреб. За характером керамічних решток можна встановити, що в торговицькій керамічній майстерні (розкоп № 8) виготовлялася червоноглиняна кераміка, прикрашена прокресленим і пролощеним орнаментом та специфічні керамічні вироби – сфероконуси.

Відкриття керамічної майстерні в комплексі з уже набутими матеріалами надає нові аргументи для визначення місця Торговицької пам'ятки серед старожитностей золотоординського часу на території України. Розміщення майстерні на крайній околиці поселення є ще одним доказом на користь визначення Торговиці як пам'ятки міської культури золотоординського часу. Адже в досліджених археологічно золотоординських містах Поволжя та Молдови ремісничі осередки переважно розбудовувалися в окремих ремісничих кварталах чи кутках. Так, на західній околиці золотоординського “міста” біля с. Костешти (Молдова) було сконцентровано кілька керамічних майстерень [11, с. 123, 124].

Крім того, виробничі майстерні, як завжди, мали вузько спеціалізований характер. На думку дослідників, це може свідчити про виділення в гончарстві окремих галузей [6, с. 136]. Саме таке спеціалізоване виробництво неполивної червоноглиняної кераміки презентує досліджувана торговицька майстерня. Матеріали розкопок 2000 року (розкоп № 3), де в тандирі була знайдена ллячка із залишками склоподібної окалини, дають можливість припустити існування в Торговиці керамічного виробництва іншого типу – виготовлення поливної кераміки. Створюється враження, що північно-західна околиця сучасного с. Торговиця вздовж правого берега р. Синюха в XIV ст. була окремим ремісничим районом золотоординського “міста”.

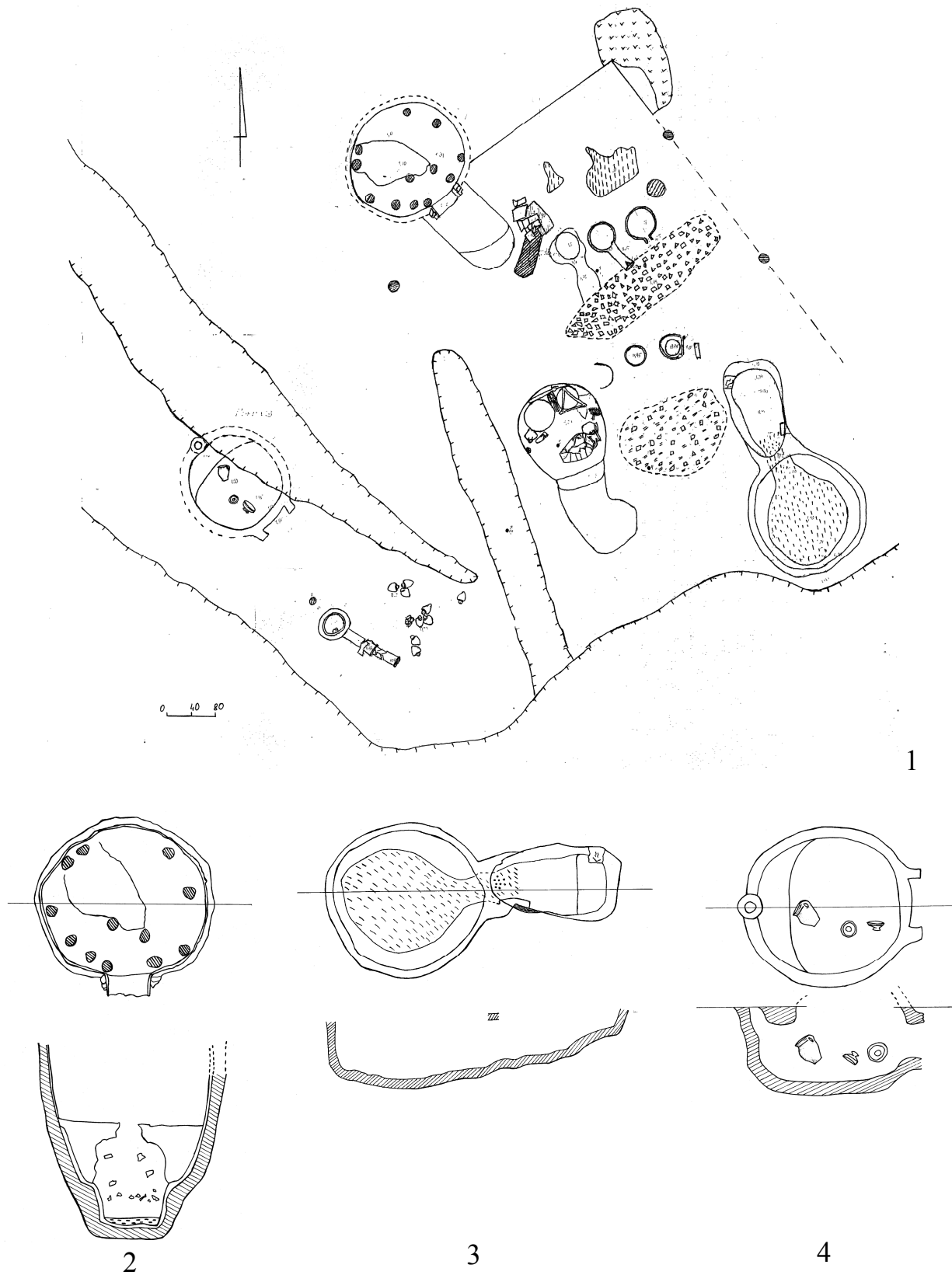
Звертає на себе увагу та обставина, що майстерня була залишена господарем раптово під тиском якихось надзвичайних подій. Це також може підтверджуватись і матеріалами розкопок 2000 року. На розкопі № 3, який розташовувався за 200 м від описаної керамічної майстерні, на невеликій ділянці, де досліджувались тандири, були зафіксовані виразні

сліди згарища та черешковий залізний наконечник стріли ромбічної форми з оформленими уступами верхніми гранями [3, с. 92]. Тож надзвичайна ситуація, яка змусила власника керамічної майстерні (розкоп № 8, 2008 – 2009 рр.) покинути своє обійстя й призвела до пожежі в іншому місці, залишивши тут наконечник стріли (розкоп № 3, 2000 р.), могла бути пов'язана із військовою акцією литовського князя Ольгерда, що завершилася його перемогою над татарами на Синій Воді 1362 року. Не випадково в “Хроніці...” Мацея Стрийковського в епізоді, присвяченому цій битві, серед визволених Ольгердом населених пунктів першою названа Торговиця [17, с. 163].

Отже, у результаті розкопок керамічної майстерні на золотоординській пам'ятці біля с. Торговиця у 2008 – 2009 рр. було здобуто багатий матеріал не лише для реконструкції ремісничого виробництва на українських землях періоду Золотої Орди, а й для висвітлення багатьох питань історичного розвитку регіону в один із переломних періодів історії України.

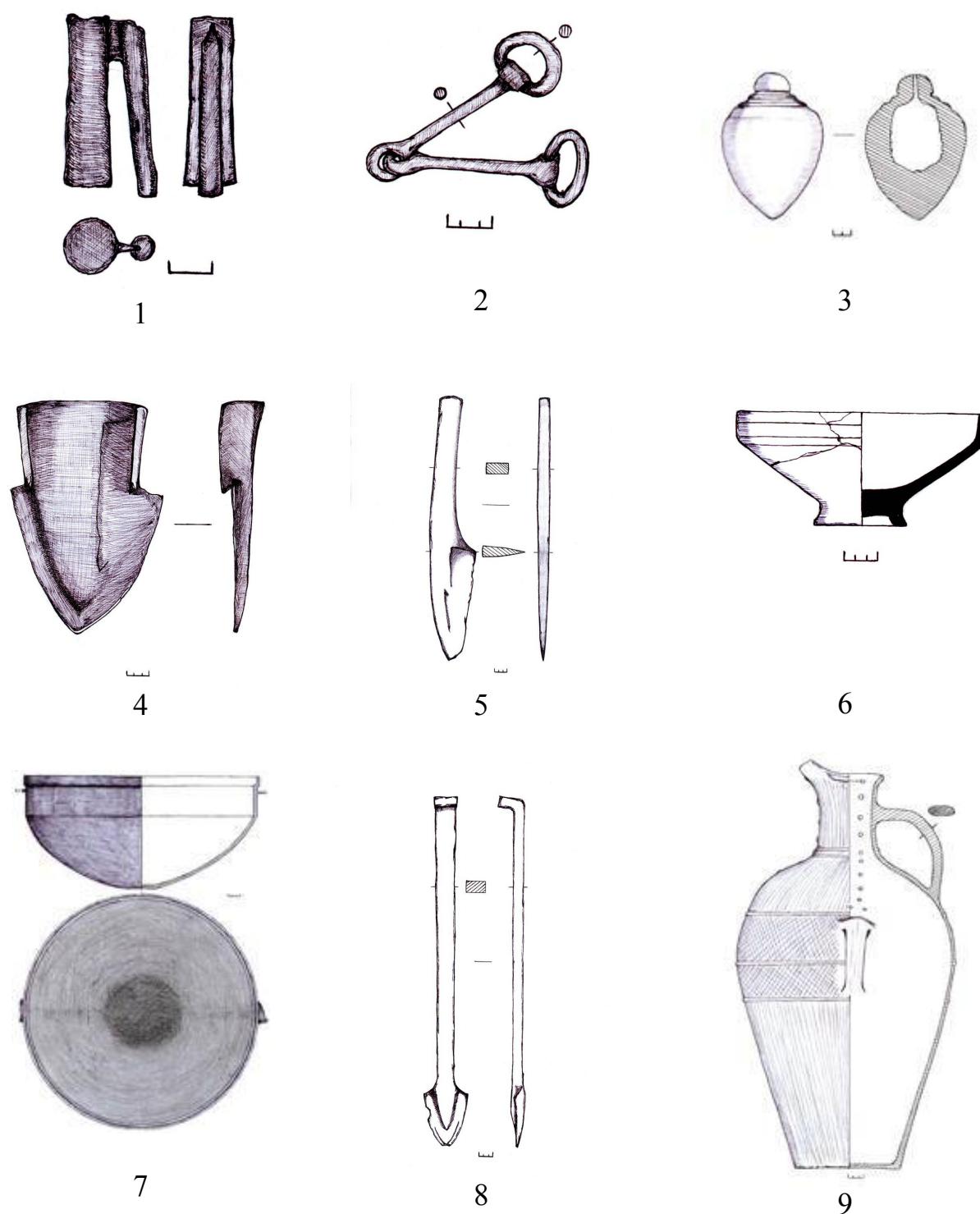
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абызова Е.Н. Комплекс сооружений в Старом Орхее // Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье. – Кишинев, 1985.
2. Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орхее (Золотоординский период). – Кишинев, 1981.
3. Бокій Н.М., Козир І.А. Середньовічна пам'ятка біля с. Торговиця на Кіровоградщині // Археологічні відкриття в Україні 2000 – 2001 рр. – Київ, 2002.
4. Бокій Н.М., Козир І.А. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії України XVI ст. – К., 2003. – С. 74 – 75.
5. Галкин Л.Л. Керамические горны золотоординского города Азака // СА. – 1975. – № 1. – С.252 – 259.
6. Гусева Т.В. Ремесленные мастерские в восточном пригороде Нового Сарая // СА. – 1974. – № 3. – С.125 – 141.
7. Древняя Русь. Город, замок, село. – М.,1985.
8. Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959 – 1965 гг.) // МИА. – 1970. – № 164.
9. Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII – XIV в.) – К., 1986.
10. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // МИА. – 1959. – №73.
11. Полевой Л.Л. Поселение XIV в. у с.Костешты // Записки Одесского археологического общества. – 1967. – Т.II(35).
12. Полевой Л.Л. Городское гончарство Пруто-Днестровья в XIV в. – Кишинев,1969.
13. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.,1948.
14. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М.,1981 – С.232.
15. Хованская О.С. Гончарное дело города Болгара // МИА. – №42. –1954. – С.340.
16. Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес // МИА. – № 17. – 1950 .
17. Macej Strykowski. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka I wszystkiej Rusi. – Warszawa,1846. – Т.2. – S. 6 – 7 (Переклад Ф.Шабульдо) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К.,2005. – С. 163.

Рисунок 1. Керамічна майстерня з Торговицького археологічного комплексу.
1 – план розкопу № 8, 2 – керамічне горно № 1, 3 – піч № 2, 4 – керамічне горно № 3.

Рисунок 2. Знахідки із керамічної майстерні (розкоп № 8).
 1 – замок, 2 – вудила, 3 – сфероконус, 4, 5, 8 – залізні деталі плуга, 6 – миска,
 7 – залізний казан, 9 – червонолощений глек.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Козир Ірина Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: археологія, давня та середньовічна історія України.